

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.85

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i5\(34\).661](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i5(34).661)

І. М. Довбань
orcid.org/0000-0002-7872-1452
кандидат юридичних наук

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ ЗЛОЧИНИ

Постановка проблеми. Проведення будь-якого кримінологічного дослідження неможливе без вивчення особи злочинця як однієї з центральних проблем усіх наук загальнокримінального профілю, зокрема кримінології, оскільки це дає змогу встановити, чому конкретна людина вчиняє ті чи інші злочини. Тому над цією проблематикою працювало багато як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників.

Не є винятком у цьому відношенні і особа злочинця – державного службовця, знання кримінологічної характеристики якої здатне вплинути на розроблення ефективних індивідуально-профілактичних заходів запобігання злочинам у сфері функціонування державної служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічну основу написання статті становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема В.С. Батиргареевої, І.Г. Богатирьова, О.Ю. Бусол, В.В. Голіни, Б.М. Головкина, А.Л. Гуринської, І.М. Даньшина, С.Ф. Денисова, Т.А. Денисової, О.М. Джужі, А.І. Долгової, В.М. Дрьоміна, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, О.Г. Кальмана, І.І. Карпеця, І.М. Клеймьнова, О.Г. Колба, І.М. Копотуна, О.М. Костенка, В.М. Кудрявцева, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, В.В. Лунєєва, В.К. Максимова, О.А. Мартиненка, М.І. Мельника, В.А. Мисливого, П.П. Михайленка, А.А. Музики, О.В. Старкова, В.О. Тулякова, В.І. Шакуна та інших.

Водночас низка теоретичних і практичних питань, пов'язаних із з'ясуванням системоутворюючих ознак у межах цілісного поняття кримінологічної характеристики державних службовців, які вчиняють злочини, сьогодні розроблені не повному обсязі.

Постановка завдання. Метою статті є надання кримінологічної характеристики державних службовців, які вчиняють злочини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема особи злочинця у кримінології є однією з ключових. Її значущість визначається тим, що злочин, будучи актом свідомої людської поведінки, значною мірою зумовлюється сутністю

і особливостями особи, яка обирає таку форму поведінки.

Формування демократичної правової держави в Україні неможливе без удосконалення всіх видів службової діяльності. Від якості виконання своїх обов'язків державними та іншими службовцями залежить доля політичних, соціальних, економічних реформ, розвиток громадянського суспільства в Україні. Корупціонери характеризуються специфічними моральними властивостями та психологічними особливостями. До них слід віднести: психологічну установку використовувати посаду виключно з корисливою метою, готовність проігнорувати закон, пожертвувати професійною честю заради вигоди, впевненість у владі грошей, переконаність у можливості та доцільності вирішувати життєві питання незаконним способом. Ці особи мають такі риси, як жадібність та заздрість [1, с. 248–249].

Великий вплив на формування таких характеристик чинить соціальне середовище особи, наявність у ньому осіб з високим рівнем матеріального достатку, а тим більше досягнутого за рахунок корупційної діяльності [2, с. 307].

Варто зауважити, що кримінологічні особливості особи державного службовця, порівняно з особою злочинців, засуджених за інші злочини, на цей момент залишаються маловивченими і не досить повно висвітленими у кримінологічній літературі. Це пов'язано з тим, що відомості про особу державного службовця у кримінальній статистиці відображаються не досить повно, а матеріали кримінальних проваджень про злочини у сфері службової діяльності хоча і можуть надати певну інформацію, але кримінологічно значущі відомості про таку особу правопорушника в них так само не представлені. Найбільш перспективними в плані вивчення особи злочинця, особливо його морально-психологічних властивостей, є соціологічні опитування, інтерв'ювання, методики психологічного тестування [3]. Однак під час використання цих методів для вивчення особи державного службовця виникають значні труднощі, викликані тим, що зазначені особи порівняно рідко засуджуються до позбавлення волі (наприклад,

в Україні до позбавлення волі засуджується лише близько 5% державних службовців).

Проте кримінологічна характеристика державного службовця істотно відрізняється від ознак особи загальнокримінального злочинця. Не є винятком і особи, яких притягнуто до кримінальної відповідальності за злочини у сфері службової, професійної діяльності в Україні, що підтверджують і результати нашого дослідження.

Для отримання кримінологічної характеристики державного службовця доцільно з'ясувати такий перелік його властивостей і якостей, які дозволяють встановити причинні зв'язки і сполучні ланки, що ведуть до характеру злочинного промислу, кримінального середовища, органів влади, громадських інститутів. Тому доцільно скористатися напрацьованим у вітчизняній кримінології системним угрупованням ознак (структури) особи злочинця, які відображають такі її особливості:

- кримінально-правові;
- соціально-демографічні;
- морально-психологічні.

Що стосується кримінально-правових ознак особи злочинця – державного службовця, звертають на себе увагу передусім такі її особливості.

Суспільну небезпечність та шкідливість протиправних діянь з боку державних службовців як для окремої особи, так і для суспільства та держави загалом недооцінювати не можна. Державний службовець покликаний сам стояти на сторожі порядку, нормального функціонування державного апарату, а в окремих випадках і безпеки пересічного громадянина, і тому вчинення з його боку будь-яких протиправних діянь становить підвищену загрозу для суспільства.

Особи, засуджені за злочини у сфері службової діяльності, – це зазвичай раніше не судимі особи (93%) або особи з погашеною судимістю (3%); раніше судимі особи та особи з непогашеною судимістю складають 4% обвинувачених. Із зазначених 7% раніше засуджених осіб більшість (близько 5%) не можна визнати злочинцями, що вчиняють злочини у сфері державної служби, оскільки вони не були державними службовцями і потрапили у вибірку тому, що вчинили такі діяння, як підкуп особи, яка надає публічні послуги, або отримання незаконної винагороди службовцям. Порівняно невелика кількість раніше засуджених осіб серед державних службовців цілком зрозуміла, тому що заміщення певних посад передбачає відсутність судимості.

Більшість державних службовців вчинили злочин умисно, найчастіше у формі прямого умислу, частка злочинів, учинених із необережності, незначна – в середньому близько 10%.

Із матеріалів кримінальних проваджень далеко не завжди очевидні мотиви та цілі вчиненого злочину. Водночас більше половини державних

службовців вчинили злочинні діяння з явно корисливих мотивів. Певна частина таких осіб (від 2 до 5%) вчинили злочини з родинних, дружніх і з хуліганських мотивів. Окремі вивчені нами злочини у сфері службової діяльності були вчинені з метою самоствердження або з помсти (не більше 1%).

Засуджені державні службовці вчиняли злочини у більшості випадків без будь-якої завчасної підготовки (76,3% розглянутих нами проваджень). У 6% вивчених проваджень підготовка до вчинення злочину полягала у попередньому плануванні особою своєї злочинної діяльності. Підготовка способу, місця отримання неправомірної вигоди спостерігалася приблизно в 5% вивчених проваджень. Пошук співучасників або попереднє вчинення службового підроблення (з метою підготовки іншого службового злочину) зафіксовано приблизно в 3% кримінальних проваджень цієї категорії. І нарешті, в 1% кримінальних проваджень підготовка до вчинення злочину виражалася у попередньому забезпеченні свого алібі.

Більшість злочинів вчиняється однією особою – 85% вивчених кримінальних проваджень. У той же час із матеріалів вивчених нами кримінальних проваджень випливає, що реально співучасть під час вчинення службового злочину можна відзначити майже у кожному п'ятому випадку, однак у провадженні фактичні співучасники проходять як свідки. У зв'язку з цим, характерний приклад, коли два співробітники поліції необґрунтовано, застосовуючи фізичну силу, затримали громадянина, однак притягнутий до кримінальної відповідальності був лише сержант поліції Т., який безпосередньо поламав громадянину руку [4].

Однією з найбільш характерних та показових груп ознак у межах структури особи злочинця є соціально-демографічні ознаки. При цьому вони не є криміногенними і не характеризують окрему особу як особистість антисуспільної спрямованості [5, с. 21]. Водночас їх аналіз дозволяє окреслити коло найбільш кримінально активних осіб за цією вельми показовою групою ознак.

Вік. Вік багато в чому визначає потреби, життєві цілі людей, коло їхніх інтересів, спосіб життя, що не може не позначитися на протиправних діяннях. Зі зміною віку природно відбувається зміна самої особистості, змінюються її соціальні позиції, ролі і функції, досвід, звички, мотивація вчинків, можливості вчинення тих чи інших злочинів [6, с. 15]. Аналізуючи зазначену соціально-демографічну ознаку особи злочинця – державного службовця, маємо можливість наголосити на певних особливостях. По-перше, за період з 2014 по 2019 рр. не було зареєстровано жодної особи молодше 18 років. Це пояснюється тим, що дану категорію злочинів вчиняють тільки повнолітні особи. По-друге, найчастіше службові злочини вчиняють особи у віці 30–39 років (25%) та

у віці 40–59 років (56%). Такий розподіл можливо пояснити тим, що для отримання статусу службової особи необхідним є набуття певної посади, трудового стажу, спеціальних навичок і досвіду роботи, а нерідко й певного спеціального звання, рангу, класу тощо. Найменшу ж кількість злочинів вчиняють державні службовці у віці 60 років і старше (9%). Це пояснюється, по-перше, статистичною залежністю: ця вікова група є відносно нечисленною серед службових осіб. По-друге, особи у такому віці мають більший життєвий досвід, досвід практичної роботи, який в тому числі зумовлює більш досконалі навички щодо вчинення та приховування злочинів.

Щодо такої вікової категорії, як 18–29 років, то на цю вікову групу припадає близько 10% всіх фактів злочинів у сфері службової діяльності.

Стать. Розглядаючи цю ознаку особи злочинця, можна акцентувати увагу на тому, що більшість службових злочинів вчиняються чоловіками (62%). Жінками, відповідно, – 38%. У цьому аспекті слушними видаються міркування К.О. Лагоди, яка аргументує, що вища кримінальна активність чоловіків пов'язується насамперед із традиційними елементами соціально-рольової диференціації за гендерною ознакою в українському суспільстві. Зазвичай соціальні зв'язки чоловіків є дещо ширшими, а сфери їх діяльності, в тому числі й ті, що зачіпають публічні відносини, – до певної міри багатоманітнішими. Своєю чергою вказані особливості мають своїм джерелом специфічні аспекти гендерної самосвідомості [7, с. 35]. Як зазначає Л.О. Шевченко, гендерна самосвідомість включає в себе такі психологічні утворення: усвідомлення себе та свого тіла як представника певної статі; знання гендерних стереотипів, ідеалів, ролей та статусів власної статі. У суспільстві існує визначена система норм поведінки, яка прописана до виконання ролей статями [8, с. 352]. Вочевидь, акт злочину не відповідає усталеним психологічним стереотипам жіночої поведінки, не узгоджується із базовим набором соціальних ролей, властивих жінкам в українському суспільстві [7, с. 36]. Погоджуючись з ученими, зауважимо, що додатковим аргументом на користь невідповідності кримінальній активності архетипу жіночості в українському суспільстві може слугувати те, що серед виявлених жінок державних службовців 92% були незаміжніми. Тобто такі жінки не набули повноцінної, відповідної традиційному уявленню про інтегрованість до інституту сім'ї, гендерно-рольової реалізації в суспільстві, що певною мірою стало фактором детермінації їх часткової десоціалізації, викривлення правосвідомості, формування комплексу сваволі та ілюзій [9, с. 63–64].

Водночас зауважимо, що частка жінок, які вчиняють злочини у сфері службової діяльності,

майже втричі перевищує аналогічне гендерне співвідношення у загальній картині злочинності. Службова діяльність – одна з небагатьох сфер суспільних відносин, яка з інструментальної точки зору є найбільш придатною для кримінальної активності жінок, адже самі злочини у цій сфері не потребують надмірних фізичних зусиль та водночас вимагають умовно високого рівня інтелектуальних здібностей, аби відповідати статусу службової особи.

Освіта. З-поміж усіх засуджених державних службовців переважна більшість мала вищу освіту – 57,8%, причому 73,8% із них – вищу юридичну освіту (23,9% становили засуджені із середньою спеціальною освітою). Такий розподіл є додатковим свідченням специфіки сфери службової діяльності, яка в якості умови залученості до неї вимагає досить високого рівня освіти.

Рід занять. Вид учинюваного злочину багато в чому залежить від роду занять особи та вибору нею злочинного шляху задоволення своїх потреб. Значна частина державних службовців (близько 43%) були співробітниками правоохоронних органів. Економісти (бухгалтери), медики, військовослужбовці, співробітники податкової служби та керівники приватних підприємств складають від 3 до 4%. Співробітники митних органів, установ виконання покарань, служб безпеки, юристи, адвокати, керівники місцевих органів влади, працівники житлово-комунальних організацій, різних органів, які контролюють підприємницьку діяльність, – 2%.

Громадянство. Що стосується такої соціально-демографічної ознаки, як громадянство, то необхідно одразу відмітити, що найбільшу кількість службових злочинів вчинюють саме громадяни України (99%). Іноземців серед злочинів досліджуваної категорії 1%.

Державні службовці завжди мають певне місце проживання, що також часто враховується судами, хоча можливість зустріти таку особу без певного місця проживання вкрай важко.

Морально-психологічні ознаки особи злочинця розкривають її світогляд, ціннісні орієнтації, темперамент, емоційність, психічні аномалії, що виключають осудність, стереотипи, нахили, специфіку мислення тощо [10, с. 97]. За сучасних умов державні службовці здебільшого зазнають негативних впливів сучасного напруженого та трудомісткого ритму життя, подвійних моральних стандартів, необхідності діяти в умовах, наближених до екстремальних. Така робота характеризується напругою повсякденної діяльності та відповідальністю, необхідністю приймати управлінські рішення, від яких інколи залежить не тільки ефективність професійної діяльності керівника, державної служби, але й державної влади загалом.

На основі вивчення матеріалів кримінальних проваджень та опитування респондентів встановлено, що для державних службовців-корупціонерів характерні такі риси, як: зневажливе ставлення до соціальних цінностей і установок, корисливі спонукання, готовність відступитися від закону й норм моралі заради особистої вигоди, переконаність у прийнятності та доцільності незаконних засобів задоволення власних інтересів, безвідповідальне ставлення до своїх обов'язків, ігнорування службових інтересів.

Для державних службовців, які обіймають більш високі посади, характерні неабиякі організаторські здібності та деякі інші позитивні риси характеру (діловитість, компетентність, старанність, енергійність), які сприяли їх просуванню по службі. Однак у подальшому, створивши працездатний і спаяний (згодом круговою порукою) колектив, вони на тлі фіктивного зовнішнього благополуччя широко розгортають свою злочинну діяльність.

Типовий злочинець – державний службовець, на відміну від злочинців, які вчиняють злочини загальнокримінальної спрямованості, не зловживає спиртними напоями, не вживає наркотичні засоби, в побуті нічим не виділяється, не схильний до порушення громадського порядку.

Державні службовці у більшості випадків характеризуються своїм керівництвом позитивно (96%), задовільно (посередньо) – 2,7%, негативно – 1,3%, при цьому в негативній характеристиці часто вказуються саме ті факти, за які особу і було притягнуто до кримінальної відповідальності. У той же час, попри позитивні характеристики, найчастіше обвинувачена особа звільняється з роботи ще до винесення у кримінальному провадженні судового рішення. Характеристика на підозрюваного зазвичай береться з місця роботи і лише у рідких випадках з місця проживання (за місцем проживання такі злочинці в усіх без винятку випадках характеризуються позитивно).

Із вивчених матеріалів кримінальних проваджень встановлено, що державні службовці свою вину у вчиненні злочину зазвичай не визнають. Лише 16,9% обвинувачених у вчиненні злочину у сфері службової діяльності свою вину повністю визнали; частково визнали свою вину (в цьому разі зазвичай визнається сам факт вчинення діяння, але не його злочинний характер) – 7%; визнали свою вину у процесі досудового розслідування, але відмовилися в суді (найчастіше з явно вигаданого мотиву) – 5,6%. Послідовно заперечують свою вину на всіх стадіях кримінального провадження 71% обвинувачених у вчиненні злочину. Проте, як уже зазначалося вище, це не заважає судовим інстанціям застосовувати по відношенню до них звільнення від відбування покарання з випробуванням або інші вкрай пом'якшені вироки.

Висновки. Отже, за результатами проведеного наукового пошуку можемо запропонувати типовий кримінологічний портрет державного службовця, який вчиняє злочини, – це особа чоловічої статі 30–59 років, українець, який має вищу освіту, одружений, має на утриманні одну дитину, зазвичай не займає керівну посаду; характеризується позитивно, проживає у великому місті й має постійне місце проживання; раніше не судимий; керуючись корисливими мотивами, вчинив умисний злочин у сфері службової діяльності, однак свою вину не визнав і був засуджений судом до умовного позбавлення волі.

Література

1. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії : монографія. Київ : Атіка, 2001. 304 с.
2. Кримінологія : підручник / О.М. Джужа, Я.Ю. Кондратьєв, О.Г. Кулик, П.П. Михайленко та інші ; за заг. ред. О.М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
3. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. Москва : Наука, 1966. 451 с.
4. Кримінальне провадження № 12019150000 000035000 від 31.05.2019 р. За матеріалами Державного бюро розслідувань, 2019 р.
5. Иншаков С.М. Криминология : учебник. Москва : Юриспруденция, 2000. 432 с.
6. Антонян Е.А. Личность рецидивиста: криминологическое и уголовно-исполнительное исследование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2014. 353 с.
7. Лагода К.О. Невиконання судових рішень: криминологічна характеристика та запобігання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 230 с.
8. Шевченко Л.О. Гендерні моделі поведінки злочинців. *Право і безпека*. 2012. № 4 (46). С. 352–355.
9. Остапенко Я.С. Службове підроблення: криминологічна характеристика та запобігання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2017. 245 с.
10. Криминологія: Загальна та Особлива частини: підручник / В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуйська, О.В. Лисодед та ін.; за ред. В.В. Голіни і Б.М. Головкіна. Харків : Право, 2014. 513 с.

Анотація

Довбань І. М. Криминологічна характеристика державних службовців, які вчиняють злочини. – Стаття.

У статті зазначено, що криминологічні особливості особи державного службовця, порівняно з особою злочинців, засуджених за інші злочини, на цей момент залишаються маловивченими і не досить повно висвітленими у криминологічній літературі. Це пов'язано з тим, що відомості про особу державного службовця у криминологічній статистиці відображаються не досить повно, а матеріали кримінальних проваджень про злочини у сфері службової діяльності хоча і можуть надати певну інформацію, але криминологічно значущі відомості про таку особу правопорушника в них так само не представлені. Найбільш перспективними в плані вивчення особи злочинця, особливо його морально-психологічних властивостей, є соціологічні опитування, інтерв'ювання, методики психологічного тестування. Однак під час використання цих методів для вивчення особи державного службовця виникають значні труднощі, викликані тим, що зазначені особи

порівняно рідко засуджуються до позбавлення волі (наприклад, в Україні до позбавлення волі засуджується лише близько 5% державних службовців). Зазначено, що оскільки державні службовці знаходяться найближче до населення, забезпечення їх нормального функціонування є одним із головних завдань держави. У зв'язку з цим питання недопущення порушень прав та свобод громадян та різного роду службових зловживань з боку державних службовців є одним із найбільш серйозних та складних питань за сучасних умов реформування держави.

Наголошено, що кожен державний службовець, який вчинив злочин, – це продукт не лише існуючих зовнішніх впливів та відносин, а й розвитку власної самосвідомості. Стійкі антигромадські погляди й орієнтації не характерні усім без винятку особам, які вчинили злочини. Особливо це стосується державних службовців. Як показав аналіз кримінальних проваджень, мотивами злочинів, що їх вчинили державні службовці, найчастіше виступали корисливі або особиста зацікавленість. Досить часто рушійною силою злочину були заздрість, помста, бажання створити видимість активної (і результативної) службової діяльності, неправильне тлумачення поняття «служба потреба».

Ключові слова: кримінологічна характеристика, кримінально-правові ознаки, соціально-демографічні ознаки, морально-психологічні ознаки, особа злочинця, державні службовці.

Summary

Doban I. M. Criminological characteristics of public servants who commit crimes. – Article.

The article notes that criminological features of the identity of a public servant, compared to the identity of criminals convicted of other crimes, currently remain poorly understood and not fully covered in the criminological literature. This is due to the fact that

information about the identity of a public servant in criminal statistics is not fully reflected, and the materials of criminal proceedings on crimes in the sphere of official activity, although may provide some information, but criminologically significant information about such an offender in them as well not represented. The most promising in terms of studying the identity of the offender, especially his moral and psychological properties, are sociological surveys, interviews, methods of psychological testing. However, when using these methods to study the identity of a public servant, there are significant difficulties caused by the fact that these individuals are relatively rarely sentenced to imprisonment (for example, in Ukraine only about 5% of public servants are sentenced to imprisonment). It is noted that since public servants are closest to the population, ensuring their proper functioning is one of the main tasks of the state. In this regard, the issue of preventing violations of the rights and freedoms of citizens and various forms of abuse by public servants is one of the most serious and difficult issues in the current context of state reform.

It is emphasized that every public servant who has committed a crime is a product not only of the existing external influences and relations, but also of the development of his own self-consciousness. Persistent anti-social views and orientations are not characteristic of all offenders without exception. This is especially true for public servants. As the analysis of criminal proceedings showed, the motives for crimes committed by public servants were often selfish or other personal interests. Quite often the driving force of the crime was envy, revenge, the desire to create the appearance of active (and effective) official activity, misinterpretation of the concept of “official need”.

Key words: criminological characteristics, criminal and legal features, socio-demographic features, moral and psychological features, identity of offender, public servants.